

22. IDENTIFIKACE USEDLOSTÍ A JEJICH DVORŮ

(plán 3–4)

(detailní rozbor v příloze na CD, kap. 22.3.2)

22.1. Pojetí usedlosti a dvora

V archeologické literatuře se objevuje takové pojetí usedlosti, které se odlišuje od obvyklého pohledu jiných společenských věd – etnografie, sídelní geografie, sociologie a historie. V těchto oborech se usedlosti obvykle rozumí sociálně-ekonomický celek, který je mj. vytvářen obytnými a hospodářskými stavbami, hospodářskou plochou mezi nimi (dvorovým prostranstvím), dalšími těsně přiléhajícími pozemky (zahradami) a celým pozemkovým příslušenstvím (v různých variantách např. Vařeka J. – Frolec 2007, 315; Frolec 1974; Dvořáková 1993, 1360–1361; Procházka 1963).

V archeologii převládá významová varianta usedlosti, která do obecné češtiny pronikla až po zániku usedlostí jako sociálně-ekonomického celku v 50. letech 20. století a kterou se rozumí již jen zástavba usedlosti (Dvořáková 1993, 1361). Tím vznikl problém, neboť stavby příslušející k usedlosti a prostranství, kolem něhož se seskupují, je obvykle chápáno jako dvůr (srv. Smetánka 1988, 107; Gojda 2000, 155). Pokud se v archeologické literatuře hovoří o podobě usedlosti, je tím vlastně myšlena podoba, popř. forma dvora.⁶⁹

Situaci komplikuje také nevyhraněná terminologie středověkých pramenů, která jen vzácně nabízí potřebné rozlišení mezi dvorem a usedlostí (stručně srv. Graus 1957, 76–77; Boháč 1986, 272–273). Jako jeden z cenných příkladů lze uvést text listin oseckého kláštera z 2. čtvrtiny 14. století, která např. pro Odolice rozlišuje „curia“ ve smyslu usedlosti a „loca arearum et curiarum“ pro dvůr a dvorovou parcelu (RBM IV, 494–495, č. 1243; srv. Klápště 1994a, 131). Další příklady např. Rössler 1852, 102–106, 220–223.

⁶⁹ Také dvůr je možno chápat více způsoby, které liší to, zda do úvah zahrnují i těsně přiléhající hospodářské plochy (např. zahrady), tedy celou parcelu usedlosti v rámci půdorysné osnovy vesnice (srv. německé Hof, Gehöft x Hofstätte, Hofreite, Hofeinheit; srv. např. Lienau 1995, 40ff.; Niemeier 1977, 24ff.; Bullita – Schmied-Wiegand 2000). Význam dvora jako společenské instituce pomíjíme.

Není sporu, že usedlost patří mezi mnohovýznamové a nevyhraněné termíny. Ztotožnění usedlosti a dvora je sice možné, ale problémy nastávají v mezioborovém hodnocení a širší srovnání bude přinášet problémy. Významové zúžení termínu indikuje rezignaci archeologie na studium celku, jaký představuje usedlost. Ztotožněním dvora a usedlosti se totiž vytrácí možnost soustavného studia řady témat, což také vysvětluje, proč k tomuto významovému ztotožnění nedošlo ve větší míře např. v sociologii, etnografii nebo historii.

Následující text se přikloní k tradičnímu pojetí usedlosti a využije významového rozlišení, které umožňují termíny: usedlost – dvorová parcela – dvůr – dvorové prostranství.

22.2. Vyčlenění parcely a dvora usedlosti

Podoba dvora vycházela z proměnlivých nároků, které byly kladeny na jeho provoz. Zároveň byla limitována způsobem parcelace, tj. určitým typem sídelní formy. Počet usedlostí a zástavba jejich dvorů nebyla ani stabilní, ani homogenní.

Spolehlivým ukazatelem, pomocí kterého lze na lokalitě vyčlenit jednotlivé areály hypotetických dvorů, je parcelní hranice. Pokud nelze v terénu identifikovat relikty ohrazení, které tuto hranici kdysi představovalo, lze se opřít o funkční interpretaci povrchových tvarů a jejich seskupení do smysluplného a fungujícího celku na základě více méně kontrolovatelného analogického postupu, který může připomínat „skládanku“. Některé stavby v rámci dvora totiž měly specifickou funkci nebo typickou polohu (srv. Smetánka – Klápště 1981, 441; Černý 1979, 47, 54–56). Do dokumentované situace mohou být „promítány“ různé varianty forem dvora, které ve většině případů vedou k více výsledkům. Jejich pravděpodobnost závisí na sociálně-ekonomickém a historickém kontextu lokality, popř. na časové a prostorové blízkosti použitých analogií (srv. kap. 37).

Zásadní úlohu hraje morfologické posouzení terénu, neboť ten určuje komunikační možnosti mezi jednotlivými objekty dvora. Vlastní vzdálenost mezi nimi je přitom významná jen do určité míry.

Pohled na velkou část půdorysů kompaktních vesnic na nejstarších katastrálních plánech ukazuje, že existuje určitá limitní vzdálenost mezi stavbami obklopující dvorové prostranství. Ta je odlišná pro různé typy sídelních forem a liší se i pro dvory situované v různých částech vesnice. Vzdálenosti pod touto hranicí jsou už rovnocenné a pro posouzení funkčních vazeb ztrácí smysl. Rozhodně neplatí, že bližší objekty patří k jednomu dvoru spíše než vzdálenější. Mnoha případy lze doložit situace opačné. Při parcelní hranici spolu sousedí objekty dvou odlišných usedlostí a naopak objekty, které skutečně tvoří funkční celek, jsou odděleny dvorovým prostranstvím. Výstižný příklad poskytují dvoustranné formy dvora na hloubkových parcelách.

Znovu zdůrazněme, že rozhodující je morfologie terénu a funkční interpretace objektů, nikoliv jejich vzdálenost. Identifikace parcel usedlostí a jejich dvorů na základě statistické metody jako je shluková analýza, která hierarchizuje skupiny funkčně a chronologicky rozdílných objektů podle jejich vzájemné vzdálenosti, je sice kontrolovatelný postup, stojí však na málo reálných předpokladech a na obtížně porovnatelných datech (srv. *Veselá 2006*, 84–85, 92–93; *Aubrechtová 2006*, 121–122; srv. *kap. 37; 38*).

S rekonstrukcí formy dvora jsou spojeny podobné problémy, jako s rekonstrukcí stavby na základě jejího reliéfního pozůstatku. Ne všechny stavby obklopující dvůr musí být identifikovány a situaci zkreslují také různě zachované nebo nezachované části staveb.

22.3. Identifikace dvorů jednotlivých usedlostí v areálu zaniklé středověké vesnice Kří

V případě zaniklého Kří se lze opřít o situaci, která je relativně příznivá pro zachování čitelných povrchových tvarů. Při určení polohy jednotlivých dvorů nejsme odkázáni jen na relikt vlastní staveb, ale můžeme využít jednotlivé sníženiny, bez kterých se sídelní aktivity na lokalitě nemohly obejít. Sníženiny byly z různých důvodů hloubeny na dvorovém prostranství a v blízkosti staveb. Vzhledem k bezodtokému charakteru celého rovinatého areálu a vysoké hladině spodní vody nelze tyto sníženiny ani v jediném případě interpretovat jako pozůstatek stavby nebo její zahloubené dispoziční části. Zřetelné pozůstatky zanechaly také dřevohliněné stavební konstrukce. Jejich zachování umožnil rovinatý terén, neboť odnos materiálu byl minimální. Výpověď mikroreliefu lze navíc na většině plochy ověřit botanickou indikací.

Povrchové tvary (dále objekty) v areálu zaniklé vesnice tvoří dvě paralelní řady. V každé řadě jsou nápadně větší shluky objektů (popř. izolované objekty), které jsou od sebe vzdálené 28,26 – 67,39 m. Tuto vzdálenost lze považovat za dostatečně velkou k tomu, abychom předběžně vyloučily funkční spojitost mezi objekty nacházející se v odlišných shlucích, neboť překračuje funkčně únosnou vzdálenost (srv. *kap. 26.4.1; 30.2.2*).

Při vytyčení jednotlivých dvorů a jejich parcel začneme u nejméně sporných situací. Výklad naopak ukončíme pojednáním ploch, (i) jejichž vegetační pokryv nebyl optimální pro povrchový průzkum, nebo (ii) byly prokazatelně vystaveny výraznějším novodobým zásahům a vyvýšené i snížené povrchové tvary mohly být zahlazeny. Jedná se o celý prostor tzv. Císařské paseky (obj. 68–84; shluk VII-IX) a pak o různé plochy porostlé borovicemi a ostružiním (obj. 9–12, 165–167, 85–87; shluk XIV, VI). Pracovně lze vymezit 11 shluků, v jejichž rámci se lze pokusit o vyčlenění jednotlivých usedlostí.

Při vymezení jednotlivých událostí napomáhá jasně vymežitelný obvod obdélné návsi a pravděpodobně přímá parcelace v rovinatém terénu.

22.3.1. Etnograficko-historické analogie

Interpretační možnosti lze rozšířit o obecné předpoklady (srv. *kap. 33*), a především o konkrétní poznatky získané analýzou novověkých dvorů v sesterských vesnicích (*kap. 38*). Rozbor Lhot ukázal:

(i) hloubkově směřované paralelní nebo vícestranné dvory (*obr. 55*)

Tyto dvory jsou charakteristické pro základní tvary sídelních forem s limitovanou šířkou dvorových parcel. Dvůr je tvořen nanejvýše dvěma paralelními stavbami (popř. dvěma paralelními řady staveb) a jedním dvorovým prostranstvím.

(ii) podélně zastavěné parcely s dvory na hranicích hromadných forem (*obr. 55*)

Tyto dvory se vyskytují právě u redukovaných a omezených sídelních forem, popř. u základních tvarů s dostatečně velkou šířkou dvorových parcel. Dvůr je tvořen více paralelními stavbami a více dvorovými prostranstvími, jeho forma se blíží hromadným dvorům.

U zaniklého Kří je možno předpokládat formy dvorů obou skupin. K hromadným formám totiž mohly směřovat dvory usedlostí, které se dočkaly mladších vývojových etap redukovaného sídla.

Na základě analogií a etnografických pozorování lze také předpokládat rozdíly v situování domů mezi východní a západní řadou. Zatímco v západní řadě klesá pravděpodobnost výskytu okapně orientovaných domů, ve východní řadě lze tuto možnost spíše připustit (srv. kap. 38).

22.3.2. Identifikace dvorů podle jednotlivých shluků (plán 3–4)

(viz příloha na CD)

22.4. Shrnutí

Dosavadní poznatky lze utřídit podle míry pravděpodobnosti na (A) několik téměř jistých a (B) na širou skupinu různě pravděpodobných variantních hypotéz.

A.

Do skupiny jistých poznatků patří představa o dvorech usedlostí 4, 5, 7, 21, 25 a 26. Všechny se s velkou pravděpodobností (a) dočkaly poslední fáze života vesnice, (b) jejich stavební konstrukce zanechaly výrazné relikt, které se projevují zřetelnými povrchovými tvary, (c) leží na plochách, které nebyly později výrazněji narušeny.

Dvory usedlostí 4 a 5 náležely k vyhraněné formě dvora, které dominoval vícedílný obytný dům exponovaný štítově vůči návsi a otevřený boční vstupní stěnou ke dvorovému prostranství. Na něm se nalézala prohlubeň mající snad funkci hnojiště nebo vodní nádrže. Na protilehlé straně prostranství byly situovány další vedlejší, snad hospodářské stavby. Oba dvory dělilo úzké prostranství, takže volný prostor se prve usedlosti (4) otvíral jen na jih, druhé (5) naopak na sever. Prostranství přiléhající ke dvoru usedlosti 5 nese známky využití, neboť je terasovitě zarovnáno a odvodněno systémem žlabů.

V podstatě analogicky vyhlížely dvory usedlostí 7 a 26, které se řadí opět mezi paralelní formy. U dvora usedlosti 7 je mimo pozůstatku obytného vícedílného domu doložen již jen relikt jedné vedlejší stavby. Dvůr usedlosti 26 se od dvora usedlostí 4 a 5 neodlišoval vůbec.

Dvůr usedlosti 25 by stál na pomezí paralelní a hromadné formy dvora. Snad právě situování v zamokřeném terénu způsobilo, že vedlejší parcely nebyly nikdy zastavěny, a volný prostor umožnil rozšířit tento dvůr i bočním směrem. Vícedílný obytný dům doplnil „rybníček“ na dvorovém prostranství, dále 2 vedlejší stavby a za nimi paralelně ještě třetí. Vznikem dalšího prostranství mohla být řešena stísněnost prostoru před vlastním domem.

Adaptaci na složité hydrologické poměry lze vidět také u jednostranné formy dvora usedlosti 21.

Všechny stavby zde byly situovány v jedné řadě nad trvale podmáčeným terénem. Paralelní obestavění dvorového prostranství se zde nemohlo uplatnit.

Výjimečné řešení představuje dvůr s okapně exponovaným domem, který se nalézá právě ve východní řadě, kde má také opodstatnění.

Složitější situaci dvora, kterou lze také podložit argumenty, nabízí situace usedlosti 22. Pozůstatky zástavby v těchto místech překvapují, neboť jde o téměř nejnižší položenou část areálu, která je dnes trvale podmáčena. Ostrůvek v mokřině představuje pouze kupa obj. 55, která svými rozměry evokuje v zásadě jednodílnou stavbu. V její těsné blízkosti je terén snížen (obj. 55, 56, 59), takže existence větší stavby nebo vícedílného domu je vyloučena. Situování obj. 55 a sousední kupy obj. 56 zároveň naznačuje paralelní dispozici dvora, ve které je reliktem obytného domu obj. 55 a reliktem vedlejší stavby méně výrazný obj. 55. Nabízí se odůvodněná úvaha o dvoru, jenž byl opuštěn v počáteční (iniciální) fázi, a to poté, co plně vystoupily potíže spojené s osídlením tak nízko položené parcely. Tyto potíže se obyvatelům nepodařilo překonat, na rozdíl od přilehlé severní usedlosti 21 nebo vzdálenější usedlosti 25.

B.

Další úvahy vedou již ke značně komplikovaným konstrukcím. Torzovitá indikace ostatních dvorů totiž může být způsobena faktory, jejichž význam nedokážeme s potřebnou jistotou posoudit. Lze předpokládat, že:

- (i) některé vytyčené parcely nebyly nikdy zastavěny (rozsáhlé volné prostory se nacházely zvl. mezi shluky IX a X, XIII a XIV)
- (ii) sídelní aktivity na některých parcelách mohly být časově omezené a relativně krátké. Plánované paralelní dvory mohly být opuštěny ještě v iniciálním stadiu, kdy ještě ne všechny stavby byly postaveny, nebo některé jejich části mohly být řešeny jen lehkými konstrukcemi. Modelovým dokladem blízcím se jistotě je situace dvora usedlosti 22; s větší rezervou i 1, 8, 9, 24, 28, 32 (z poškozených snad 8, 15–20).
- (iii) některé usedlosti a jejich dvory byly opuštěny ještě v době existence vesnice a jejich relikt byly vystaveny výrazným lidským zásahům (usedlost 1, 2, 3, 6, 9, 24, 28, 32, z poškozených snad 8, 15–20)
- (iv) povrchové tvary dvorů opuštěných za různých okolností mohly být setřeny mnoha novověkými zásahy po zániku sídla (zvl. 6, 8, 10, 12–20, 23–24, 29–31)

Všem úvahám je společných několik nesporných faktů. Areál podél návsi nebyl nikdy plně zastavěn, ale jednotlivé dvory stály volněji v jednotlivých skupinách, které před definitivním zánikem ještě více prořídly. Dostatek prostoru a sídelní regresi dokládá i boční růst zástavby dvora (usedlost 26, snad 27).

Vývoj usedlostí byl rozdílný a jistě ne všechny se dočkaly definitivního opuštění vesnice. Bližší a konkrétnější poznatky již areál zaniklého Kří neumožňuje, otevírají se však analýzou zemědělského potenciálu a způsobu využití plužiny u ostatních sesterských vesnic (*kap. 27; 38*).